Jeruzalem ob Soči

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(450.367=411.16)"1867/..."
94(497.473=411.16)"1867/..."

PODBERSIČ, Renato, 1970-
Jeruzalem ob Soči : judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes / Renato Podbersič ; [pisec spremne besede Egon Pelikan]. - Ljubljana : Študijski center za narodno spravo ; Gorica : Goriška Mohorjeva družba ; Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2018

ISBN 978-961-94353-0-4 (Študijski center za narodno spravo)
ISBN 978-88-96632-69-7 (Goriška Mohorjeva družba)

293191168

Renato Podbersič

Jeruzalem ob Soči

Judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes

scnr

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKE KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

Vsebina

Knjigi na pot ix

Uvod 1

O Judih in judovstvu 11
Dediči Biblije 11
Pojav antisemitizma 19
Pojav sionizma 29
Vzpon nacizma 35
Na poti v holokavst 40
Judje in nastanek sodobnega Izraela 46

Judovske skupnosti na naših tleh 49
Začetki 49
Judovska skupnost v Gorici – začetki 60
Judovska skupnost v Gorici – nov zagon 71
Življenje v goriškem getu 77
Po odpravi geta 90

Judje drugod po deželi 115
Judje v Gradišču ob Soči 115
Judje v Krminu 117
Judje v Tržiču 119
Judje v Ajdovščini 119

Biografije pomembnejših Judov iz Gorice 141
Graziadio Isaia Ascoli 141
Carlo Michelstaedter 144
Carolina Coen Luzzatto 148

Goriški Judje do prve svetovne vojne 151
Državnopravni okvir za Jude 151
Gorica in Goriška na prelomu 20. stoletja 155
Judje v Gorici na prelomu stoletja 161
Jezik in identiteta 170
Judje v Gorici – popis leta 1900 172
Odnos med Judi in Slovenci pred prvo svetovno vojno 178
Odnosi med Judi in Slovenci v Gorici pred prvo svetovno vojno 182

Judovska skupnost in prva svetovna vojna 205
Avstro-ogrska vojska in Judje 205
Goriški Judje in prva svetovna vojna 217

Judje v Italiji med obema svetovnima vojnama 227
Državnopravni okvir 227
Goriška judovska skupnost med obema vojnama 235
Uvajanje rasne zakonodaje v Italiji 253
Goriška judovska skupnost in rasna zakonodaja 269
Ukrepi proti Judom v Gorici 287
Iskanje novih rešitev – pokrščevanje v Gorici 293

Judje v Italiji med drugo svetovno vojno 297
Obdobje do kapitulacije Italije 297
Goriški Judje do kapitulacije Italije 302
Razmere v Italiji pod nemško okupacijo 314
Odilo Globocnik – izvajalec holokavsta v Julijski krajini 320
Goriški Judje pod nemško okupacijo 328
Primeri skrivanja v drugih italijanskih pokrajinah 345
Goriški Judje v odporniškem gibanju 346
Katoliška cerkev v Gorici in nemško preganjanje Judov 349
Nacistična in fašistična zaplemba judovskega imetja 352
Protikomunistični tabor na Primorskem in propaganda proti Judom 357
Vse žrtve vojne med Judi, povezanimi z Gorico 361

Goriški Judje ob koncu druge svetovne vojne 369
Osvoboditev Gorice in jugoslovanski umik iz mesta 369
Goriški Judje med žrtvami fojb 375
Poskus obnove judovske skupnosti po koncu druge svetovne vojne 383

Judje v Gorici danes 395
Gibanje števila Judov v Gorici skozi čas 401

Judovsko pokopališče v Rožni Dolini 403
Zgodovinski pregled 403
Način pokopa 406
Nagrobniki v Rožni Dolini in njihov popis 408
Judovsko pokopališče med prvo svetovno vojno 411
Od obnove do pozabe 412
Pomembni Judje, pokopani v Rožni Dolini 422
Nekdanja judovska mrliška vežica 423
Pogled v prihodnost 425

Zaključek 427

Slovarček manj znanih hebrejskih izrazov 435

Abstract 437

Viri in literatura 463

Imensko kazalo 491

Knjigi na pot

V knjigi, ki je pred vami, je zgodovinar dr. Renato Podbersič predstavil življenje in delovanje judovske skupnosti na Goriškem od njenih začetkov do tragičnega konca leta 1943. Posebej je raziskal obdobje od sredine 19. stoletja naprej, ko Judje enakopravno vstopijo v tedanji državnopravni okvir. Raziskovanje in preučevanje zgodovine Judov na obmejnem prostoru med današnjo Italijo in Slovenijo je bilo do zdaj necelovito, kar velja zlasti za slovensko zgodovinopisje.

Ko govorimo o Judih, antisemitizmu in usodi judovskih skupnosti na Slovenskem, lahko ugotovimo, da je bil antisemitizem v zgodovini, podobno kakor drugod v srednji Evropi, tudi slovenskemu prostoru imanenten in posledično je bila tudi judovska zgodovina v našem prostoru kompleksna in zapletena. Značilnost zgodovine judovstva in antisemitizma na Slovenskem pa je – v primerjavi z drugimi prostori srednje Evrope – dejstvo, da Judje zaradi izgona iz slovenskih dežel ob koncu 15. in na začetku 16. stoletja pozneje niso imeli pomembnejše družbene, gospodarske, kulturne ali politične vloge.

Slovenska posebnost je torej dejstvo, da se je antisemitizem v sodobnosti pri Slovencih oblikoval pravzaprav »brez Judov«. Tako slovenski primer do skrajnosti potrjuje tezo, da v evropski zgodovini antisemitizem nikoli ni bil v realnem sorazmerju s številom Judov in z njihovim vplivom znotraj neke družbene skupnosti.

Judje na Slovenskem

Na današnjem slovenskem ozemlju so Judje, kot pričajo arheološke najdbe, živeli v vseh večjih mestih že v antiki. V srednjem veku je dokazana prisotnost Judov v Mariboru, za Ljubljano imamo na razpolago prve listine, ki pričajo o tem, šele iz prve polovice 14. stoletja. Sklepamo lahko, da so Judje že od 13. stoletja prisotni v mestih Maribor, Trst, Gorica, Ptuj, Celje in Ljubljana. Najmočnejši središči judovske skupnosti na Slovenskem sta bili v poznem srednjem veku mesti Maribor in Gorica. Pravni status Judov v habsburških deželah je enotno urejal poseben pravni red oz. »Judenordnung«, ki ga je leta 1244 izdal Friderik II. Habsburški. Štajerski, koroški in kranjski Judje so bili tudi enotno (tj. skupno) obdavčeni. V ta čas segajo tudi prva poročila o pogromih nad Judi.

V 15. stoletju so se vrstili pritiski deželnih stanov na habsburškega cesarja, naj judovsko populacijo izseli. Bili so posledica zadolženosti fevdalnih rodbin pri judovskih izposojevalcih, pa tudi odpora trgovskih cehov v mestih, ki so nasprotovali judovski trgovini. Na pritisk deželnih stanov je marca 1496 rimsko-nemški kralj Maksimiljan I. izdal edikt o izgonu Judov s Štajerskega in Koroškega. Edikt sprva ni zajel območja Kranjske, saj so se tam živeči Judje odkupili tako, da so cesarju ponudili večjo vsoto kakor stanovi za izgon. Ne glede na to pa je leta 1515 sledil izgon vseh Judov tudi iz dežele Kranjske. Judovske skupnosti so ostale le še v obalnih mestih v slovenski Istri pod beneško oblastjo in v Prekmurju.

Ob koncu 18. stoletja, pod vladavino Jožefa II. Habsburškega, je zakonodaja znova dopuščala nemoteno trgovsko dejavnost Judov v slovenskih deželah v obdobju letnih sejmov, hkrati pa je novi vladar leta 1781 izdal t. i. tolerančni patent, s katerim je vsem svojim podložnikom zagotavljal svobodno izpovedovanje katerekoli vere.

Z ustanovitvijo Napoleonovih Ilirskih provinc v letih 1809–1813 se je za kratek čas uveljavila popolna svoboda v gospodarski dejavnosti in s tem tudi možnost naselitve za Jude. Po odhodu Francozov in restavraciji pa so spet obveljali stari zakoni izpred časa Ilirskih provinc. Šele po avstrijsko-pruski vojni leta 1866 in uvedbi dualizma je decembrska ustava 1867 uvedla popolno enakopravnost za vse državljane, ne glede na veroizpoved.

Vendar je bilo vse do konca 19. stoletja in v obdobju do prve svetovne vojne priseljevanje Judov v slovenska mesta zelo skromno. V Ljubljani je na primer po podatkih štetja prebivalstva leta 1910 živelo nekaj več kot sto Judov. V mestnih središčih na slovenskem etničnem ozemlju so v različnih časovnih obdobjih sicer obstajale večje ali manjše judovske skupnosti v Trstu, Mariboru, Murski Soboti, Ljubljani in drugih, manjših središčih. Na splošno pa je bila judovska populacija na Slovenskem v različnih zgodovinskih obdobjih majhna ali pa je sploh ni bilo.

Antisemitizem v slovenski politiki in idejah slovenskih političnih taborov

Na Slovenskem so se različne »teorije judovske zarote« uveljavile z nastopom modernizacije družbe ob koncu 19. stoletja. »Teorije zarote« so bile vgrajene v izhodišče nastajanja sodobne politične misli na Slovenskem in so kot koncept politične mobilizacije delovale podobno, kot v političnem življenju delujejo še danes. Sicer so Slovenci antisemitizem prevzemali od drugod, predvsem iz kulturnih središč prostorov srednje Evrope. Na »slovenskem primeru« lahko spremljamo prepletanje vrste antisemitskih vplivov, pri katerih je imela stigmatizirana podoba judovstva pomembno vlogo znotraj ideologij vseh političnih taborov. Antisemitizem je ob koncu 19. in v prvi

polovici 20. stoletja sicer značilen za vse tri glavne politične tabore na Slovenskem: slovenske liberalce, socialdemokrate in stranko slovenskega političnega katolicizma.

V idejah slovenskega liberalizma in političnega katolicizma sprva nastopa Jud kot sovražnik slovenstva – kot zaveznik nemštva in Nemcev na Slovenskem. Socialdemokrati se v svojem antisemitizmu idejno bistveno ne oddaljujejo od antisemitizma, ki ga lahko izpeljemo iz Marxovega besedila *Zur Judenfrage*. Judje predstavljajo socialdemokratom predvsem sinonim za kapitalizem in so kot taki predmet stereotipiziranja tudi v socialdemokratskem časopisju.

Posledica demokratizacije v habsburški monarhiji na začetku 20. stoletja sta bila na Slovenskem triumfalen pohod slovenskega političnega katolicizma in absolutna politična prevlada katoliškega političnega tabora. Ta prevlada je na Slovenskem potem trajala do druge svetovne vojne, in ker je bil konstitutivni element ideologije slovenskega političnega katolicizma antisemitizem, se je tedaj razširjal toliko hitreje.

Pred letom 1941 je na vsem slovenskem ozemlju živelo nekaj več kot tisoč Judov. Prav tako je nekaj posebnega predstavljalo mesto Trst, kjer je pred drugo svetovno vojno živelo več kot 6000 Judov, poleg Trsta pa se je eno največjih judovskih središč na slovenskih tleh v 19. stoletju oblikovalo v Prekmurju, ki pa je bilo šele po prvi svetovni vojni in Trianonski mirovni pogodbi leta 1920 priključeno Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Tudi za celotno obdobje med obema vojnama lahko trdimo, da je bila številčnost judovske populacije v slovenskih mestih tako majhna, da ta ni predstavljala družbene skupine z vidnejšim vplivom na gospodarsko, kulturno ali politično življenje Slovencev.

Antisemitizem v slovenski literaturi

V slovenski literaturi je pojav/uporaba antisemitskih stereotipov sicer značilna že za prevode svetopisemskih zgodb, antisemitsko tradicijo pa lahko znotraj večinsko katoliške slovenske kulture v zgodovini spremljamo tudi skozi druge medije: od cerkvenih fresk in pridig do prvih katekizmov ali verouka za otroke. Dvig slovenščine na evropskim jezikom enakovredno raven so spremljali tudi antisemitski stereotipi. Zlasti od konca 19. stoletja lahko v široki paleti literarnih zvrsti, od poezije, večerniških povesti, mladinske literature do zgodovinskega romana, zgodovinskih dram itd. prepoznavamo stereotipe o »judovskih trgovcih«, »judovskih časnikarjih«, »judovskih kapitalistih«, »judovskem pohlepu, nemoralnosti in egoizmu« itd.

Vse do časa po prvi svetovni voljni na Slovenskem etničnem ozemlju ni bilo univerze in slovenski študentje, ki so predstavljali tedanjo in poznejšo elito (v obdobju med obema vojnama), so se praviloma šolali na Dunaju, v Gradcu in Pragi, kjer so prevzemali tudi antisemitizem. Josip Vošnjak, Janez Evangelist Krek, Ivan Šušteršič in vrsta drugih slovenskih pisateljev, politikov in ideologov slovenskih političnih strank tako odobrava in širi antisemitizem. Tudi socialdemokrat in pisatelj Ivan Cankar je v svojem antisemitizmu blizu Luegerjevim predstavam o judovstvu. Seveda je antisemitizmu na Slovenskem, ko je bil ta enkrat uvožen iz centrov cesarsko-kraljeve monarhije, manjkal »objekt«, kar pa ni oviralo imagološkega razvoja v smeri »antisemitizma brez Judov«. Dejansko pa redka slovenska literarna besedila pripovedujejo o življenju judovskih skupnosti na današnjem slovenskem ozemlju, na primer roman Zlate Vokač *Marpurgi* o Judih, naseljenih v Mariboru. V sodobnosti pa je prav usodo judovske skupnosti

na Goriškem tematiziral roman *Sonnenschein* (2009) hrvaške pisateljice Daše Drndić.

Druga svetovna vojna in konec goriške judovske skupnosti

Ob začetku druge svetovne vojne je na slovenskem ozemlju znotraj Kraljevine Jugoslavije živelo vsega okoli 800 Judov. Na Goriškem jih je bilo približno 250 in v Trstu nekaj več kot 6000. Judje iz italijanske okupacijske cone so bili deportirani v italijansko koncentracijsko taborišče na otoku Rabu, goriški Judje pa so bili v celoti deportirani med letoma 1943 in 1944, torej potem, ko so Goriško zasedle nacistične oblasti. Večina goriških Judov je bila pozneje umorjena v nacističnih taboriščih, predvsem v Auschwitzu, kamor so bili deportirani tudi prekmurski Judje.

Knjiga dr. Renata Podbersiča v natančni zgodovinski študiji spregovori o goriški judovski skupnosti, o usodi Judov v slovensko-italijansko-nemško-furlanskem mestu Gorica in s tem zapolnjuje dozdajšnjo praznino v slovenskem zgodovinopisju. Vendar zajema knjiga širši horizont. Avtor jo je razdelil na več poglavij in prav vsebine uvodnih poglavij bodo zagotovo v veliko pomoč vsakomur, ki se želi seznaniti z zgodovino evropskih Judov, saj prikazuje njihovo prisotnost in usodo v evropskem prostoru, pri čemer v kronološkem prikazu zgodovine judovskih skupnosti upošteva relevantno evropsko in slovensko znanstveno literaturo. Avtor opisuje razvoj antisemitizma v evropski zgodovini, pri čemer nas seznanja z večino ključnih avtorjev antisemitskih idej in nato antisemitskih političnih praks v Evropi do druge svetovne vojne.

Najprej prikazuje razvoj judovskih skupnosti v slovenskem prostoru, nato prisotnost judovske skupnosti na Goriškem od najzgodnejše dobe, kot jo beležijo pisni viri v 13. stoletju, tj. od časa nastanka stalne skupnosti.

Raziskovalni fokus pa nato usmeri v čas druge polovice 19. stoletja, ko se Judom dovoli integracija v širšo družbeno skupnost zunaj geta. Druga polovica 19. stoletja je tudi čas, ko se iz klasičnega in za vso Evropo značilnega verskega antisemitizma oblikuje vrsta novih antisemitskih ideoloških doktrin, ki zaznamujejo prehod od verskega antisemitizma in stereotipnih protijudovskih predsodkov do političnega antisemitizma, ki konec 19. stoletja prevlada v večini nastajajočih političnih taborov. Temu obdobju sledijo čas teorij o »judovski zaroti« in čas radikalnega nacionalnega antisemitskega ekskluzivizma ter nazadnje pojav rasnega antisemitizma, ki je bil zlovešča napoved genocida, imenovanega holokavst oz. šoa (*shoah*) nad Judi v nacistični Evropi med drugo svetovno vojno.

Sredi 19. stoletja so v nekdanjem goriškem getu živeli le najrevnejši Judje. Goriška judovska skupnost je bila pomemben člen mestnega življenja, vendar je v veliki večini sprejemala in podpirala italijanske narodne cilje ter italijansko iredentistično gibanje.

Na Goriškem so Judje predstavljali tretjo najpomembnejšo versko skupnost v deželi. Leta 1915 je v Gorici živelo okrog 250 Judov in so predstavljali večino judovskega prebivalstva v avstrijski deželi Goriško-Gradiščanski. Prva svetovna vojna je globoko zarezala v življenje judovske skupnosti, tudi goriška sinagoga je bila uničena zaradi svoje lege na soški fronti. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost Goriške od srednje Evrope, od koder so Judje do tedaj črpali prirastek, so povzročili upadanje števila Judov v mestu. Pozneje je tudi Jude v Gorici prizadelo uvajanje rasne zakonodaje v Italiji (po letu 1938), kar je še dodatno stimuliralo njihovo izseljevanje iz Italije.

Nazadnje avtor opiše dogajanje 23. novembra 1943, na »usodni zadnji dan« za judovsko skupnost v Gorici in preostalo

judovsko skupnost na Goriškem. Nemški okupator je skupaj s svojimi pomočniki začel racije po posameznih mestnih predelih in judovske meščane so s silo zganjali na pripravljene tovornjake. Dela so se lotili sistematično, saj so si pri italijanskih mestnih in policijskih oblasteh pridobili natančne sezname. Aretirance so najprej odpeljali v goriške zapore, čez nekaj dni pa v tržaški zapor Coroneo, od koder je kmalu sledila pot v uničevalno taborišče Auschwitz. Za veliko večino goriških Judov je bila to pot brez vrnitve. Kot ugotavlja avtor, se je uspelo vrniti samo dvema – Iris Steinmann in Giacomu Jacoboniju. S tem je bilo zgodovine Judov na Goriškem praktično konec. Med vojno poškodovana goriška sinagoga je bila sicer po drugi svetovni vojni ponovno odprta, a je bila goriška judovska skupnost leta 1969 zaradi premajhnega števila članov ukinjena in pridružena skupnosti v Trstu.

Avtor je prikazal usodo goriške judovske skupnosti kot vzorčen primer, kot detajl, ki je zaznamoval usodo judovskih skupnosti v številnih podobnih primerih širom po Evropi. Raziskava tragične goriške judovske »zgodbe« je tako pomemben drobec v absurdni, zapleteni in težko razumljivi usodi evropskih Judov.

Knjiga Renata Podbersiča je metodološko dobro zastavljeno delo, ki temelji na analizi arhivskega materiala, biografskih zapiskov in spominov prič. Avtor je uporabil in analiziral široko paleto domačih in tujih virov, predvsem arhivsko gradivo, ki ga hranijo arhivi v Rimu, Jeruzalemu, Gorici, Novi Gorici in Ljubljani.

Knjiga hkrati pomeni kakovosten prispevek k poznavanju preteklosti obmejnega prostora in obenem vpogled v širši zgodovinski kontekst, kot ga oriše odličen slovenski poznavalec judovske zgodovine.

Prof. dr. Egon Pelikan

Uvod

Knjiga, ki je pred bralcem, je predelana in dopolnjena izdaja doktorske disertacije *Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950*, ki sem jo zagovarjal v juliju 2016 na Fakulteti za humanistiko Univerze na Primorskem v Kopru pod mentorstvom prof. dr. Egona Pelikana. Simbolno prihaja iz tiskarne ob 150. obletnici sprejema tedanje avstrijske ustave iz decembra 1867, ki je odpravila omejitve glede naseljevanja, preseljevanja in priseljevanja, posesti, nepremičnin in opravljanja pridobitnih dejavnosti, tudi za Jude. Politične in državljanske pravice so bile od takrat neodvisne od veroizpovedi.

V knjigi je podrobneje predstavljena in analizirana skupnost, ki je dolga stoletja dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi. Šlo je za heterogeno skupnost, ki so jo sestavljali tako verni Judje kot tudi asimilirani in sionistično usmerjeni. Na historičnem Goriškem, to je na ozemlju nekdanje Goriške grofije (do leta 1500) oz. pozneje dežele Goriško-Gradiščanske pod Habsburžani (do leta 1918), sta v preteklosti obstajali dve samostojni judovski skupnosti, Gorica in Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo). Prvo svetovno vojno in razpad habsburške monarhije je preživela le judovska skupnost v Gorici, ki so se ji že leta 1893 priključili tudi maloštevilni preostali Judje v Gradišču ob Soči. Vendar je po novi razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo septembra 1947 judovsko pokopališče v Rožni Dolini, ki ga je dolga stoletja uporabljala goriška judovska skupnost, prišlo pod Jugoslavijo. Zato še danes sicer maloštevilne goriške